

XVIII-wieczna wirtualna podróż w czasie i przestrzeni

Toruński pastor Johann Jacob Haselau i jego kolekcja

Teresa Tylicka, Jacek Tylicki

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

Trzy główne miasta Prus Królewskich: Gdańsk, Elbląg i Toruń, stały się w XVII i XVIII w. ośrodkami, w których – zwłaszcza w niemiecko-niderlandzkich kręgach protestanckich – ceniono wykształcenie erudycyjne. Rządzący tymi miastami patrycjat wraz ze skupionym wokół niego gronem pastorów i profesorów miejscowych gimnazjów akademickich stanowił środowisko zarówno twórców, jak i odbiorców owych zainteresowań poznawczych¹. Osobą znakomicie wpisującą się w ten krąg, o szerokich horyzontach myślowych i rozwiniętych zamiłowaniach kolekcjonerskich, był pastor Johann Jacob Haselau (1736–1791), gdańszczanin z urodzenia, który w 1763 r. przybył do Torunia i pozostał w tym mieście na stałe przez niemal 30 lat. Dzieciństwo i młodość spędził w Gdańsku; pierwsze nauki pobierał w szkole przy kościele Mariackim, później uczęszczał do Gimnazjum Akademickiego. Jako 20-letni młodzieniec wyjechał w październiku 1756 do Lipska, by na tamtejszym uniwersytecie studiować filozofię i nauki wyzwolone. Po dwóch latach uzyskał tytuł magistra na podstawie dysertacji napisanej pod kierunkiem dziekana, doktora Johanna Augusta Ernestiego. Przez kolejne miesiące wraz z rektorem lipskiej akademii, profesorem literatury niemieckiej Johannem Christophem Gottschedem², Haselau współredagował czasopismo zatytułowane „Das Neueste aus der anmuthigen Gelehrsamkeit”, w którym jednocześnie sam zamieszczał liczne przyczynki i recenzje z dziedziny teologii³.

W 1760 r. przyszedł pastor odbył czteromiesięczną podróż po Niemczech w celu uzupełnienia wykształcenia; był to powszechnie przyjęty zwyczaj wśród europejskich elit intelektualnych, a zarazem fakt ten

¹ Zob. S. Salmonowicz, *Szkice toruńskie z XVII i XVIII wieku*, Toruń 1992, s. 62.

² Johann Christoph Gottsched (1700–1766), syn pastora pochodzący z Judyt koło Królewca, tam też studiował teologię na Albertynie, od 1724 r. w Lipsku profesor literatury i logiki na tamtejszej uczelni, pięciokrotnie piastujący urząd rektora, ośmiokrotnie dziekana wydziału filozoficznego; autor wielu rozpraw, redaktor, wydawca, literat, krytyk, mówca, wybitny przedstawiciel oświecenia niemieckiego według wzorców klasycystycznej szkoły francuskiej, także historiograf, pedagog i przyrodnik. W Lipsku kierował też Towarzystwem Sztuk Wyzwolonych. Zob. Johann Christoph Gottsched, http://en.wikipedia.org/wiki/Johann_Christoph_Gottsched (data dostępu: 23 II 2020); J. Jarzębska, *Życie umysłowe w Rzeczypospolitej w latach 1729–1762 w świetle listów z Polski do Gottscheda i poloników występujących na łamach jego czasopism*, „Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej”, Seria A t. 15 (1980), s. 73, 84.

³ Zob. M. Bochat, *Haselau Jan Jakub (1736–1791)*, [w:] *Toruński słownik biograficzny*, red. K. Mikulski, Toruń 2002, t. 3, s. 90–91; M. Tomkiewicz, *Johann Jacob Haselau (1736–1791), Pfarrer an des altstädtischen evangelischen Kirche in Thorn*, „Altpreussische Geschlechterkunde” t. 36 (2006).

TABVLARVM
TOPOGRAPHICARVM

SECVNDVM SERIEM

ALPHABETICAM

DISPOSITARVM

COLLECTIO

QVINQVE VOLVMINIBVS

COMPREHNSA

THORVNII

1774

1. Frontysepis atlasu *Tabularum topographicarum* należącego do J. J. Haselaua; Archiwum Państwowe w Toruniu (dalej: APT), zb. kart., sygn. 714/I-IV, k. 3. Fot. T. Tylicka

stanowił *conditio sine qua non* wstąpienia na ścieżkę kariery naukowej czy duchownej⁴. Haselau odwiedził wówczas następujące protestanckie ośrodki kultury umysłowej: Jeneę, Getyngę, Kassel, Hamburg, Rostock i Greifswald. W sensie fizycznym była to prawdopodobnie najdłuższa i najdalsza podróż, jaką Johann Jacob odbył w swoim życiu. Nie wiadomo obecnie, jakie jeszcze miejsca w Europie poznał z autopcji pastor, sądząc jednak z jego komentarzy towarzyszących niektórym mapom i widokom z omówionego poniżej atlasu, zapewne odwiedził też Berlin i Warszawę. Rozbudzone podczas owych wojaży zainteresowania oraz znajomość najnowszych prądów intelektualnych sprawiły, że w późniejszych latach, w obliczu konkretnych okoliczności życiowych, to właśnie pasja kolekcjonerska dała toruńskiemu duchownemu możliwość odbywania intelektualnych „podróży”. W niej odzwierciedliły się też frapujące pastora różnorodne zagadnienia naukowe, niejednokrotnie sięgające w głąb przeszłości, jak i głód wiedzy geograficznej, przejawiający się w chęci poznania najbardziej nawet odległych miejsc świata. Instrumentarium z tym związane stanowiły bogaty księgozbiór oraz kolekcja map i prospektów w postaci rycin i rysunków, które Haselau z wielkim zaangażowaniem zbierał, pielęgnował i porządkował według własnego zamysłu i koncepcji⁵.

W 1761 r. powrócił z Niemiec do Gdańska na wezwanie wuja, Johanna Ottona Schwenkego, właściciela dużego kantoru kupieckiego w nadbałtyckim porcie⁶, i przez kolejne dwa lata sprawował obowiązki duszpasterskie przy tamtejszym kościele Najświętszej Marii Panny. W 1763 r., z rekomendacji gdańskiego seniora, doktora Jonathana Hellera, udał się do Torunia, by objąć urząd kaznodziei w staromiejskim zborze ewangelickim. Posługę duszpasterską w tym kościele sprawował u boku seniora Christopha Karla Fischera wraz z Andreasem Christliebem Dittmannem, a po śmierci tego ostatniego w 1767 r. z Johannem Andreasem Hevelkem; wszyscy oni byli erudydami i właścicielami pokaźnych księgozbiorów, ponadto Dittmann i zapewne także Hevelke sami parali się sztuką⁷. Haselau dołączył zatem do szacownego grona duszpasterzy i uczonych związanych z miejscowym Gimnazjum Akademickim, wykształconych – podobnie jak on sam – na znanych uniwersytetach niemieckich. Uczeń profesorowie, m. in. rektor Johann Albin Kries, Gotfried Centner, Jan Gottlieb Willamovius, współpracowali z czasopismem „Thornische Nachrichten von gelehrten Sachen”⁸, ukazującym się w Toruniu dwa razy w miesiącu w latach 1752–1766 i recenzującym naukowe nowości wydawnicze. Dwaj ostatni profesorowie, a także Jan Michał Hube, Gottlob Feldner oraz pastor i artysta Dittmann, byli ponadto skupieni wokół tygodnika „Thornische Wöchentliche Nachrichten und Anzeigen”⁹ o charakterze społeczno-politycznym i ogłoszeniowym, ukazującym się od 1 I 1760, a prowadzonym przez rajcę i burmistrza Torunia, Samuela Lutra Gereta. Haselau współpracował z tym ostatnim czasopismem; na egzemplarzach pochodzących z jego księgozbioru w wielu miejscach widnieją notatki proveniencyjne i kometarze¹⁰.

⁴ Zob. P. Kociumbas, *Słowo miastem przepojone. Kantata okolicznościowa w osiemnastowiecznym Gdańsku*, Wrocław 2009, s. 11.

⁵ Zob. T. Tylicka, J. Tylicki, *Thorunensia i inne rysunki z XVIII-wiecznej kolekcji pastora Jana Jakuba Haselaua*, Toruń 2016.

⁶ J. O. Schwenke był bratem matki Haselaua, Konkordii Adelgundy, i adoptował w dzieciństwie Johanna Jacoba po przedwczesnej śmierci jego ojca. Zob. T. Tylicka, J. Tylicki, *op. cit.*, s. 13.

⁷ Zob. *ibidem*, *passim*; *eadem*, *Kościół pw. św. Mikołaja i klasztor oo. dominikanów w Toruniu na rysunkach Georga Friedricha Steinera i kartach albumu tzw. Pseudo-Steinera jako przejaw zainteresowań kolekcjonerskich*, [w:] *Dzieje i skarby dominikańskiego kościoła pw. św. Mikołaja w Toruniu*, Toruń 2017, s. 254–256.

⁸ Zob. Z. Mocarski, *Książka w Toruniu do roku 1793. Zarys dziejów*, [w:] *Dzieje Torunia. Praca zbiorowa z okazji 700-lecia miasta*, red. K. Tymieniecki, Toruń 1933, s. 455, 468.

⁹ Zob. M. Dunajówna, *Z dziejów toruńskiego czasopisma „Thornische Wöchentliche Nachrichten und Anzeigen” (1760–1772)*, Toruń 1960; J. Dygdała, *Toruńskie czasopismo „Thornische Wöchentliche Nachrichten und Anzeigen”. Problemy redakcji, zasięgu oddziaływania i profilu politycznego*, „Zapiski Historyczne” 1978, z. 3.

¹⁰ Wojewódzka Biblioteka Publiczna Książnica Kopernikańska w Toruniu, sygn. KM83 (mikrofilm sygn. M1008); zob. T. Tylicka, J. Tylicki, *op. cit.*, s. 18.

2. Górna wyklejka atlasu *Tabularum topographicarum* z oryginalnymi ekslibrisami: J. J. Haselaua (u góry) i Biblioteki Rady Miasta Torunia (u dołu); APT, zb. kart., sygn. 714/I. Fot. T. Tylicka

Oprawione w skórę dzieło, złożone obecnie z czterech tomów, zachowane jest w zbiorach kartograficznych toruńskiego Archiwum Państwowego¹⁵.

Duchowny kompletował swoją bibliotekę sukcesywnie przez wiele lat, nabywając książki na aukcjach, zarówno w miastach na terenie Prus Królewskich, jak i w całej Rzeczypospolitej¹⁶. W jego kolekcji znalazły się kosztowne, a nawet luksusowe woluminy i edycje, nierzadko bogato ilustrowane. Pastor przywiązy-

Po trzech latach pobytu w Toruniu pastor ożenił się z Marią Blandiną Elsner, najstarszą córką miejscowego sędziego, erudyty i bibliofila¹¹. W pierwszych latach zamieszkiwania w mieście nad Wisłą młody pastor dość często odwiedzał Gdańsk, o czym świadczą jego wizyty na odbywających się tam aukcjach kolekcjonerskich¹², jednak z czasem, ze względu na pogarszający się stan jego zdrowia (zmagął się z podagrą), zdarzało się to coraz rzadziej. Od 1776 r., po 13 latach pełnienia obowiązków duszpasterskich, pastor zapadł na zdrowiu na tyle poważnie, iż musiał zrzec się swego stanowiska, nie mogąc uczestniczyć w pracach zboru. Przez ostatnie trzy lata życia nie wychodził z domu. Zmarł we wrześniu 1791, w wieku 55 lat¹³.

Niemożność podróżowania rekompensowały Haselauowi pasje bibliofilskie i kolekcjonerska, których realizacji mógł się on w tej sytuacji w pełni poświęcić. Toruński duchowny był już wtedy właścicielem imponującej biblioteki gromadzonej od wczesnej młodości i powiększonej zapewne także poprzez mariaż z córką Jerzego Elsnera; posiadał również wspaniałą kolekcję rysunków i rycin w postaci map, planów bitew, panoram i widoków miast oraz prospektów znakomitych budowli. Zbiór ten w 1774 r. polecił połączyć w atlas o nazwie *Tabularum topographicarum secundum seriem alphabeticam dispositarum collectio quinque voluminibus comprehensa Thorunii*¹⁴ [il. 1].

¹¹ Zob. T. Tylicka, J. Tylicki, *op. cit.*, s. 15.

¹² Zob. I. Imańska, „Per medium auctionis”. *Aukcje książek w Rzeczypospolitej (XVII–XVIII w.)*, Toruń 2013, s. 360.

¹³ W 1782 r. Haselau został mianowany wiceseniorem zboru staromiejskiego na nieobsadzonym od sześciu lat stanowisku po zmarłym w 1776 r. K. K. Fischerze. Zob. G. G. Dittmann, *Beyträge zur Geschichte der Stadt Thorn aus guten und zuverlässigen Quellen gesammelt*, Thorn 1789, t. 6, s. 47; T. Tylicka, J. Tylicki, *op. cit.*, s. 15.

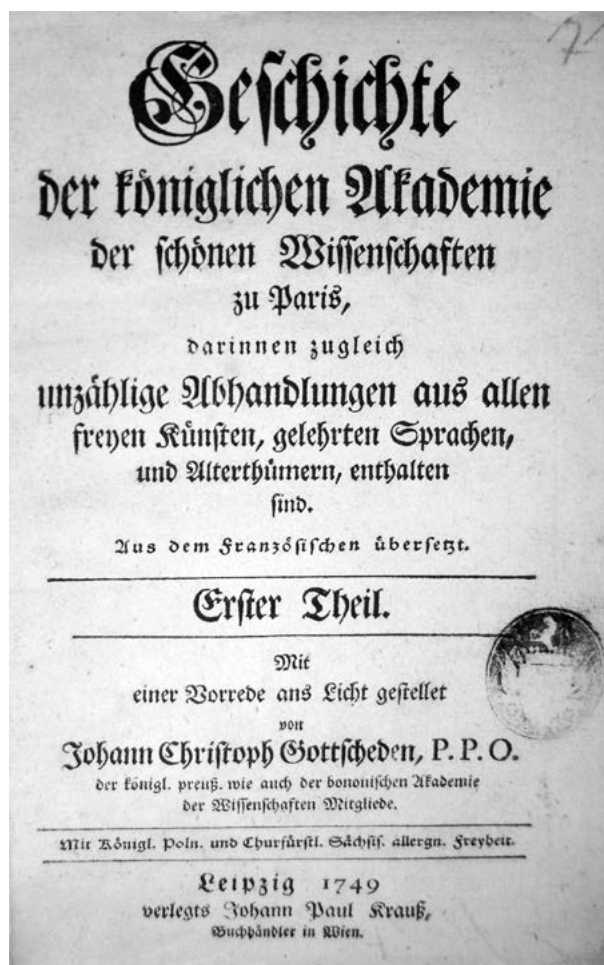
¹⁴ Archiwum Państwowe w Toruniu (dalej: APT), zbiory kartograficzne (dalej: zb. kart.), sygn. 714/I–IV. Nazwa pochodzi z oryginalnego fronty-spisu, wydrukowanego na początku pierwszego tomu atlasu.

¹⁵ Nie jest możliwe ustalenie na obecnym etapie badań, czy piąty tom atlasu był wyjątkowo planowany w zamierzeniach autora kolekcji i nigdy nie powstał, czy też został rozproszony. Pewna grupa map mogłaby być uznana za zbiór pochodzący z tejże kolekcji, jednak brak spisu zawartości piątego woluminu uniemożliwia jednoznaczną opinię w tej kwestii. Por. np. APT, zb. kart., teka 699 i 701.

¹⁶ Zob. I. Imańska, *Toruńskie aukcje książek w XVIII wieku*, Toruń 2007, *passim*; T. Tylicka, J. Tylicki, *op. cit.*, zwł. rozdz. „Bibliofil i jego zbiór”.

3. Egzemplarz książki G. Ansona *Reise um die Welt... in den Jahren 1740, 41, 42, 43, 44 [...]*, Göttingen 1763; Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu (dalej: BUT), sygn. 271428. Fot. T. Tylicka

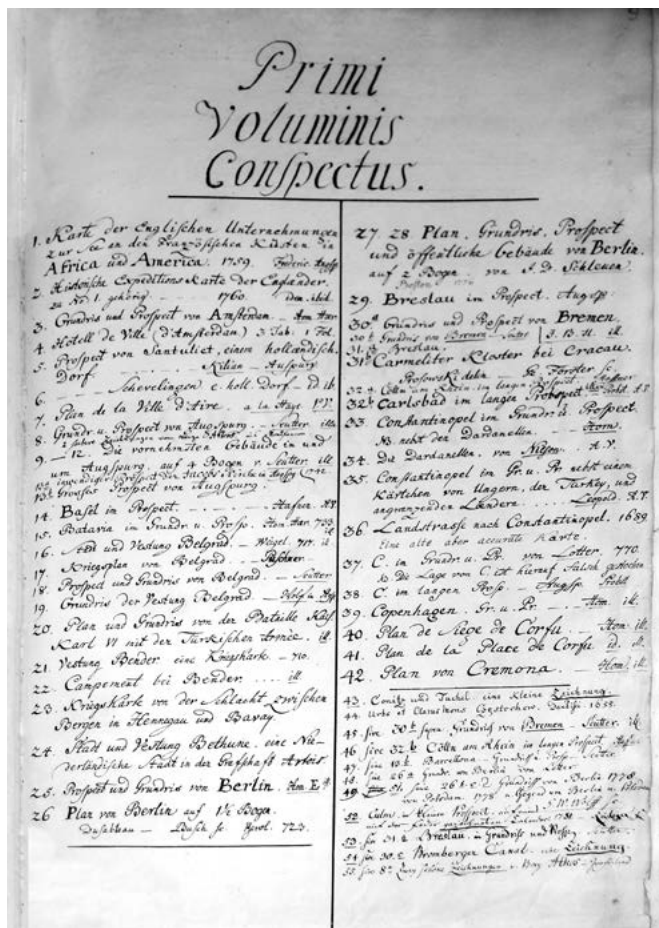
4. Egzemplarz pierwszego tomu dzieła C. Grosa de Boze'a *Geschichte der königlichen Akademie der schönen Wissenschaften zu Paris [...]*, Leipzig 1749-1757; BUT, sygn. 266690. Fot. T. Tylicka

wał dużą wagę do strony edytorskiej i bibliofilskiej swoich zbiorów; należące doń książki opatrzone były eleganckim ekslibrisem¹⁷ [il. 2].

Zakres tematyczny zgromadzonej przez Haselaua kolekcji był imponujący. Posiadał on dzieła traktujące zarówno o szeroko pojętej problematyce teologicznej (co z rozumiało z racji wykonywanych przez niego obowiązków duszpasterskich), jak i kompendia oraz tomy encyklopedyczne z wielu różnych dziedzin nauki: historii, historii sztuki, archeologii, geografii, geologii, przyrodoznawstwa. Pozyskał również szereg egzemplarzy książek poświęconych zoologii, w tym ornitologii. Przykładem służy choćby klasyczne opracowanie taksonomiczne Karola Linneusza *Versuche einer Natur-, Kunst- und Oeconomiae Historiae* (Leipzig–Stockholm 1764)¹⁸. Nierzadko też pojawiały się w kolekcji pastora wydawnictwa z relacjami po-

¹⁷ Należący do J. J. Haselaua ekslibris w dwu wersjach: większej, o wymiarach 70 × 75 mm, i mniejszej, o wymiarach 45 × 52 mm, zakomponowany został w formie owalnego wieńca złożonego z dwu palmowych gałązek związanych u dołu wstążką, z wpisanym ozdobnym inicjałem „JH” utworzonym z misternej plecionki; inicjał wieńczy otwarta korona z fleuronami. Zob. K. Wyszomirska, S. Wyszomirski, *Toruński ekslibris XVIII wieku w zbiorach Książnicy Miejskiej w Toruniu*, Toruń 1996, s. 27–31; I. Imańska, *Toruńskie aukcje...*, s. 77; T. Tylicka, J. Tylicki, *op. cit.*, s. 24.

¹⁸ Zob. Z. Mocarski, *Biblioteka Sczanieckich w Nawrze*, [w:] *Księga Pamiątkowa Akademickiego Koła Pomorza przy Uniwersytecie Poznańskim*, Poznań 1929, s. 33.

5. Spis zawartości pierwszego tomu atlasu *Tabularum topographicarum*; APT, zb. kart. sygn. 714/1, k. 9. Fot. T. Tylicka

O tym, że Haselau interesował się sztuką, świadczy wyjątkowa pozycja z jego biblioteki – składające się z 11 tomów dzieło Claude’a Grosa de Boze’a, zatytułowane *Geschichte der Königlichen Akademie der schönen Wissenschaften zu Paris* [...], wydane w Lipsku w latach 1749–1757²⁴ [il. 4], bogato ilustrowane rycinami i opatrzone słowem wstępnym przez uznanego wówczas literaturoznawcę, dobrze znanego pastora.

Dzieło to znajduje się obecnie w zbiorach toruńskiej Biblioteki Uniwersyteckiej, a dzięki rękopiśmiennej notatce proveniencyjnej uczynionej przez właściciela w pierwszym tomie opracowania otrzymujemy dodatkowo informację, w jaki sposób duchowny wszedł w jego posiadanie²⁵.

dróżniczymi. Dla przykładu, Haselau posiadał w swym księgozbiornym wolumin Geografa Ansonsa *Reise um die Welt... in den Jahren 1740, 41, 42, 43, 44* [...] (Göttingen 1763)¹⁹ [il. 3], przechowywany obecnie w Zbiorach Specjalnych Biblioteki Głównej UMK. Odręczna notatka Haselaua na wyklejce jego przedniej oprawy, a dodatkowo także dopisek na stronie tytułowej informują, że pozycja ta była szczególnie interesująca dla jej właściciela (inskrupcja: „NB besonders gehaft.[end]”).

W bibliotece duchownego znajdowała się także pozycja Petera Simona Pallas *Reise durch verschiedene Provinzen des Russischen Reiches* (St. Petersburg 1771–1773)²⁰, natomiast na jednej z dwu aukcji zbioru po zmarłym konfratrze Dittmannie zakupił Haselau dzieło Heinricha Maundrella *Reise-Beschreibung nach dem Gelobten Lande...* (Hamburg 1737)²¹, a ponadto Nicolasa Lengleta du Fresnoya *Chronologische Tafeln der Allgemeinen Historie mit Betrachtungen über die nötige Ordnung und Bücher die Historie zu erlernen* (Halle 1752)²². Wśród tego typu tomów zdarzały się również tzw. białe kruki, do których zaliczyć należy egzemplarz dzieła Philipa Baldensa *Beschreibung der Ost-Indischen Küsten Malabar und Coromandel* [...] (Amsterdam 1671), pochodzący z biblioteki słynnego gdańskiego astronoma Jana Heweliusza, opatrzony bowiem ekslibrisem „J. Hevellij. Ao. 1672”²³.

¹⁹ Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu (dalej: BUT), sygn. 271428. Zob. I. Imańska, *Toruńskie aukcje...*, s. 109, il. 36, s. 113, przyp. 79, s. 119.

²⁰ BUT, sygn. 280103. Zob. I. Imańska, *Toruńskie aukcje...*, s. 113, przyp. 79, s. 123.

²¹ BUT, sygn. 97152. Zob. I. Imańska, *Toruńskie aukcje...*, s. 102, s. 123.

²² BUT, sygn. 267202. Zob. J. Tondel, *Przyczynek do dziejów toruńskiego bibliofilstwa w XVIII w. Na marginesie książki Krystyny i Sławomira Wyszomirskich „Toruński ekslibris XVIII wieku w zbiorach Książnicy Miejskiej w Toruniu”*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Bibliologia” t. 340 (2000), s. 214; I. Imańska, *Toruńskie aukcje...*, s. 102, przyp. 46, s. 113, przyp. 79, s. 122.

²³ Zob. Z. Mocarski, *Biblioteka Szczanieckich...*, s. 33.

²⁴ BUT, sygn. 266690. Zob. I. Imańska, *Toruńskie aukcje...*, s. 122.

²⁵ Notatka informuje, że 10 tomów tego dzieła podarowała J. J. Haselauowi jego pochodząca z Gdańska ciotka, Luise Adelgunde Victorie z domu Kulms, córka wybitnego biologa i lekarza, od 1735 r. żona Gottscheda. Brakujący tom 9 pastor nabył na jednej z lipskich aukcji. Zob. J. Tondel, *op. cit.*, s. 214; I. Imańska, *Toruńskie aukcje...*, s. 102; T. Tylicka, J. Tylicki, *op. cit.*, s. 31.

Upodobania artystyczne bibliofila, szczególnie w zakresie urbanistyki i architektury, ujawniają się poprzez zbiór ilustracji zamieszczonych na kartach atlasu *Tabularum topographicarum*. Cztery tomy tego dzieła w formacie *folio* (o wymiarach: 51 × 31 cm), różnią się wprawdzie między sobą liczbą stron z zamieszczonymi na nich dokumentami kartograficznymi i ikonograficznymi, jednak każdy z woluminów stanowi potężną księgę zawierającą ponad dwieście kilkadziesiąt kart. Oprócz frontyspisu wszystkie cztery tomy atlasu posiadają własne karty tytułowe i pochodzą zapewne z czasu opracowania zbioru, tj. z 1774 r.; zostały wydrukowane w ten sam sposób, z powtórzeniem pierwszej części tytułu: *Atlantis Topographici Volumen Primum: A–C*²⁶; *Atlantis Topographici Volumen Secundum: D–G*²⁷; *Atlantis Topographici Volumen Tertium: H–O*²⁸ oraz *Atlantis Topographici Volumen Quartum: P–Z*²⁹. Niezwykle istotne znaczenie dla badań nad historią atlasu Haselaua posiada rękopiśmienny spis zawartości każdego z czterech zachowanych woluminów, sporządzony osobiście przez pastora czarnym tuszem w języku łacińskim. W tomie pierwszym, liczącym 299 stron i zawierającym 55 pozycji, spis zatytułowany jest *Primi Voluminis Conspectus* [il. 5]; w tomie drugim, w którym na 255 stronkach zamieszczonych było 55 pozycji – *Conspectus mapparum topographicarum secundum ordinem alphabeticum digestarum Vol. II*; w tomie trzecim, o 230 stronkach z 48 pozycjami – *Tertii Voluminis Conspectus*; w tomie czwartym zaś, w którym na 252 stronkach uwzględniono 70 pozycji – *Voluminis Quarti Conspectus*³⁰.

W atlasie znalazły miejsce prace zróżnicowane co do wielkości; nierzadko trafiają się obiekty dużego formatu, np. *plano* – składane kilkakrotnie mapy oraz ryciny przedstawiające plany i panoramy miast lub widoki okazałych budowli użyteczności publicznej, prywatnych rezydencji, a także architektury sakralnej z terenu niemal całej Europy. Wiele jest rycin barwionych akwarelą, co czyni kolekcję bardziej atrakcyjną od strony wizualnej i co każdorazowo było przez właściciela zbioru podkreślane w spisach zawartości tomów. Niewykluczone, że pastor zlecił wykonanie tej pracy toruńskiemu rysownikowi Georgowi Friedrichowi Steinerowi³¹, którego kilkanaście rysunków związanych z tym miastem także znalazło miejsce w czwartym tomie atlasu³².

Haselau zafascynował się taką formą kolekcjonerstwa zapewne już w młodości, po tym, jak zetknął się ze światem gdańskich, później zaś zachodnioeuropejskich intelektualistów podczas studiów i podróży po Niemczech³³. Wśród map i planów zamieszczonych w należącym do niego atlasie przeważają prace Johanna Baptisty Homanna z Norymbergi oraz augsburczyków: Georga Matthäusa Seuttera, Tobiasa Conrada Lottera, Johanna Christiana Haffnera i Wolfganga Kiliana. Są też dzieła Jeremiasa Wolffa z Berlina, Christoph'a Weigla, Johanna Georga Puschnera, Johanna Davida Schleuena, Caspara Meriana, Mattheusa Schubartha, Thomasa Johanna Schreiber'a z Gdańska i innych.

²⁶ APT, zb. kart., sygn. 714/I, k. 9.

²⁷ APT, zb. kart., sygn. 714/II, k. 3.

²⁸ APT, zb. kart., sygn. 714/III, k. 5.

²⁹ APT, zb. kart., sygn. 714/IV, k. 7.

³⁰ Do każdego tomu, prawdopodobnie już po opracowaniu, właściciel zbioru dołączał w późniejszym czasie nowe obiekty, o czym świadczą dopisane przez niego mniejszymi literami adnotacje w listach zawartości, zamieszczone pod głównymi wykazami lub na marginesach ksiąg. Zob. T. Tylicka, J. Tylicki, *op. cit.*, aneksy źródłowe 1–4, s. 123–131.

³¹ Zob. *Toruń i miasta ziemi chełmińskiej na rysunkach Jerzego Fryderyka Steinera z pierwszej połowy XVIII wieku, tzw. Album Steinera*, red. M. Biskup, Toruń 1998; K. Mikulski, *Steiner Georg Friedrich (Jerzy Fryderyk) (1704–1766)*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, Kraków 2005, t. 43/2, z. 177.

³² Zob. T. Tylicka, J. Tylicki, *op. cit.*, s. 49–58; *ibidem*, *Rysunki Jerzego Fryderyka Steinera z kolekcji pastora Jana Jakuba Haselaua*, „Biuletyn Historii Sztuki” 2018, nr 1.

³³ O tym, że toruński duchowny znał takie zbiory, świadczy np. jego komentarz przy mapach i rycinach związanych z Gdańskiem. Zob. *Tabularum topographicarum*, APT, zb. kart., sygn. 714/II, s. 5. Haselau powołuje się w nim na atlas Johanna Klefekera (1698–1775), syndyka w Hamburgu, eksperta w dziedzinie prawa miejskiego miast hanzeatyckich, zarazem kolekcjonera, właściciela 8-tomowego atlasu złożonego z oddzielnie zebranych, razem oprawionych map, wydanego pod nazwą *Curis geographicis* w Hamburgu w 1758 r. Zob. <https://books.google.pl/books?id=E9UprSSpxzIC&pg=PA222&lpg=PA222&dq=Klefeker+atlas+curis+geographicis+Hamburg+1758&source=bl&ots=4JcQez9Cb-M&sig=ACfU3U1UhK3JXiSdVYs8TlJmiq9SUUn4fA&hl=pl&sa=X&ved=2ahUKewisucTjqffnAhWnmIsKHfKNBGkQ6AEwAHoECACQAQ#v=onepage&q=Klefeker%20atlas%20curis%20geographicis%20Hamburg%201758&f=false...> (data dostępu: 29 II 2020); ponadto http://de.wikipedia.org/wiki/Johann_Klefeker. Dzieło to Haselau mógł oglądać podczas pobytu w Hamburgu i niewykluczone, że stało się ono dla niego inspiracją do założenia własnego atlasu.

Na kartach *Tabularum topographicarum* pastor odbywał wspaniałą podróż po Europie i świecie. Pod względem ilości materiału kartograficznego i ikonograficznego jego kolekcja stanowi niezwykle bogaty zbiór, a dobór obiektów jest wynikiem indywidualnej koncepcji autora. Gdy przegląda się cztery tomy atlasu, nasuwa się pytanie, dlaczego zostały w nim zamieszczone akurat takie, a nie inne obiekty. Można się domyślać, że dobór ten był wypadkową intencji posiadania dzieł oraz możliwości ich pozyskania. Przy wielu ilustracjach z atlasu napotykamy w każdym razie na dokonane przez autora kolekcji odręczne komentarze o charakterze kartograficznym, ikonograficznym czy bibliograficznym, ale też odzwierciedlające refleksje osobiste, w tym o zabarwieniu sentymentalnym. Notatki owe są pisane tuszem na oddzielnych karteczkach doklejonych do zewnętrznych stron map i prospektów (*verso*), które w atlasie stanowią stronicę poprzedzającą kolejną ilustrację.

Na pierwszych kartach *Tabularum topographicarum* zamieszczone zostały barwione akwarelą mapy angielskich bitew morskich, począwszy od wybrzeży francuskich po wody Afryki i Ameryki, oraz historycznych angielskich ekspedycji morskich z połowy XVIII w., wydane w 1759 r. w Augsburgu. W spisie zawartości pierwszego tomu mapy owe ujęto na pozycji 1 i 2 (*Karte der Englischen Unternehmungen / zur See an den Französischen Küsten in / Africa und America; Historische Expeditionen Karte der Engländer [...]*)³⁴. W punkcie trzecim tego spisu figuruje plan i widok Amsterdamu, na kolejnej – widoki i rzuty ratusza tamże. Plan opatrzony jest następującym komentarzem właściciela kolekcji:

Außer der phil. von Pasauschen Beschreibung von Amsterdam / hat man [nadpisane: besitze ich] auch in klein Queer Quart ein Werkchen, das auf ein / und Siebenzig Kupfertafeln die öffentl.[iche] Gebäude dieser / Stadt vorstellt, und eine Beschreibung davon in holländischer / und französischer Sprache liefert. Es hat den Titel: / „Alle de vornaamste Gebouwen der wytvermaarde Koopstadt / Amsterdam. Tous les principaux Batimens de la Fa- / meuse Ville d’Amsterdam”. In gespaltenen Columnen. / An einigen Orten hat sich der Kupfersteher Veenhuisen gennant. [Poza opisem Amsterdamu autorstwa Ph. von Passaua posiadam także dziełko z 71 miedziorytami przedstawiającymi publiczne budowle tego miasta i zawierające wiadomości o nich w językach holenderskim i francuskim, w podzielonych kolumnach. Ma ono tytuł Alle de vornaamste Gebouwen der wytvermaarde Koopstadt Amsterdam. – Tous les principaux Batimens de la Fameuse Ville d’Amsterdam. Niektóre z nich podpisane są przez miedziorytnika Veenhuisena]³⁵.

Po widokach Amsterdamu w pierwszym tomie atlasu, nie zważając na układ alfabetyczny, lecz kierując się tematyką ilustracji, Haselau umieścił rytowane widoki wsi i wybrzeża morskiego z okolic Hagi. Kilka kolejnych stron tego tomu wypełniły prospekty miasta Aire en Artois (obecnie Aire-sur-la-Lys) we Francji, następnie plany z panoramą Augsburga i prospekty „wytwornych” budowli (*vornehmste Gebäude*) tego miasta i okolic, zamieszczone na czterech arkuszach i barwione akwarelą³⁶ [il. 6].

Dalsza zawartość pierwszego tomu atlasu to utrzymane w porządku alfabetycznym m.in. plany Barcelony, Bazylei, Batawii (dzisiejsza Dżakarta), kilka planów i panoram Belgradu, plan tureckiej twierdzy Bendery w Mołdawii nad Dniestrem oraz twierdzy Béthune we Francji, wreszcie kilka planów i widoków Berlina wraz z okolicą (Poczdami)³⁷. Przy okazji prezentacji dzisiejszej stolicy Niemiec pod ilustracją autorstwa rytownika Fritscha z Hamburga z przedstawieniem spiżowego pomnika konnego Fryderyka Wilhelma, Wielkiego Elektora, dłuta Andreasa Schlütera (znajdującego się nadal na dziedzińcu pałacu w Charlottenburgu), Haselau uczynił adnotację o charakterze kartograficznym, informującą o pojawieniu się nowych planów tego miasta i okolic w latach 1773 i 1778³⁸.

³⁴ APT, zb. kart., sygn. 714/I, s. 11-18. Zob. T. Tylicka, J. Tylicki, *op. cit.*, aneks źródłowy 1, s. 123.

³⁵ APT, zb. kart., sygn. 714/I, s. 19. Chodzi zapewne o Jana Veenhuisena (ok. 1625-1693), rytownika, który wykonał szereg widoków Amsterdamu.

³⁶ APT, zb. kart., sygn. 714/I, s. 38-61.

³⁷ APT, zb. kart., sygn. 714/I, s. 26-143.

³⁸ APT, zb. kart., sygn. 714/I, s. 137.

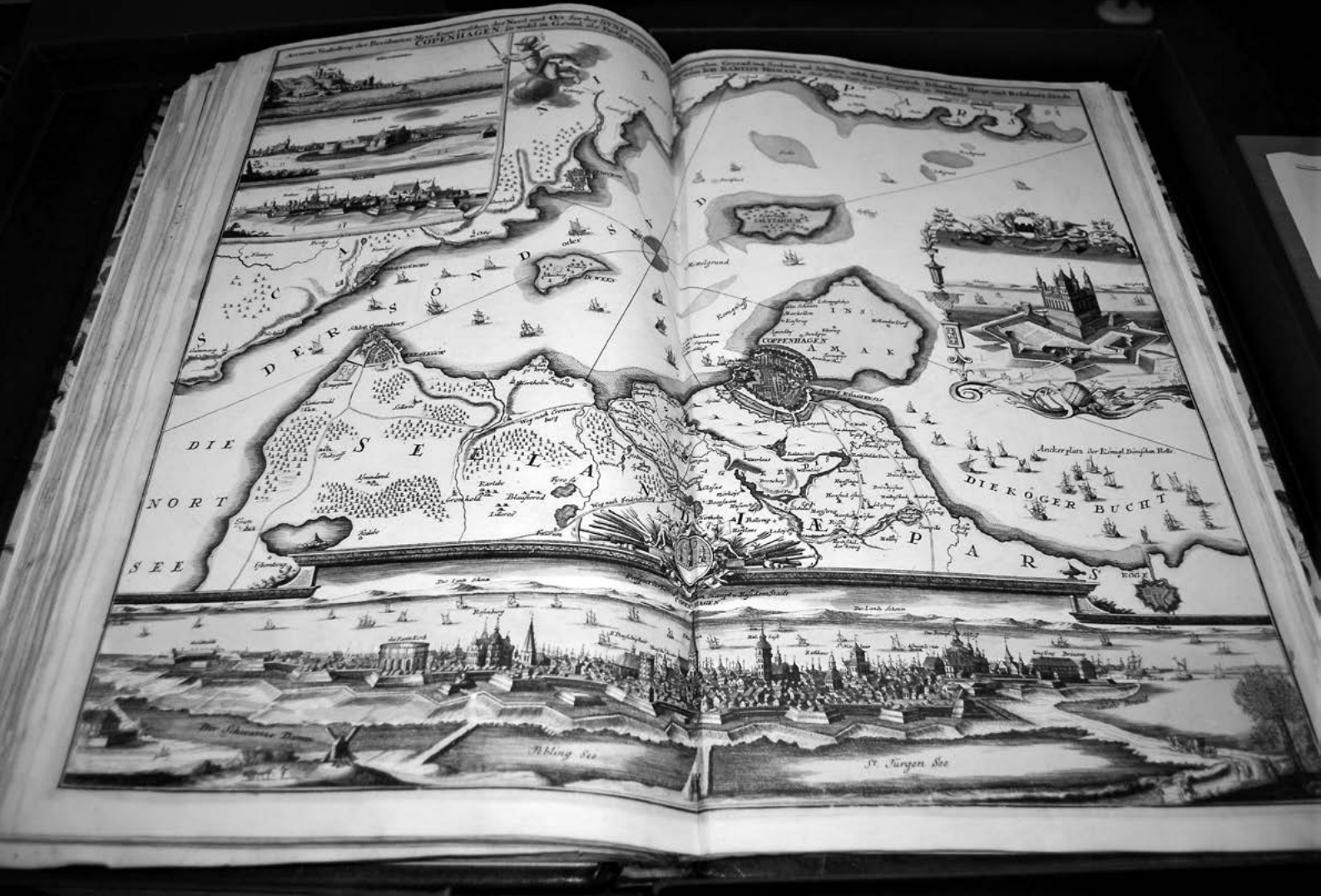

6. Prospekt Augsburga z pierwszego tomu atlasu *Tabularum topographicarum* z widokami budowli miasta; APT, zb. kart., sygn. 714/I, s. 43–44. Fot. T. Tylicka

Interesujące komentarze toruńskiego pastora odnajdujemy przy rycinach związanych z Konstantynopolem oraz Kopenhagą. W odniesieniu do pierwszego z miast Haselau zamieścił dwie notatki; jedna z nich informuje o pożarze metropolii, jaki wybuchł 10 IX 1782, w drugiej zaś, uzupełniającej wiedzę kartograficzną, kolekcjoner powołuje się na książkę autorstwa Carstena Niebuhr z 1774 r.³⁹, zawierającą opis podróży do krajów arabskich na Bliskim Wschodzie, bogato ilustrowaną rycinami, którą prawdopodobnie posiadał w swoim księgozbiore. Treść owej adnotacji brzmi następująco:

Von Constantinopel hat man 1771 [folgende] vortrefliche Kupfer / bekommen unter dem Titel: „Collection amusente de / differentes vues de la Turquie, dessinée d'après Nature. / par le B. de G. dedié a ses Excell. Messeigneurs les Amba-

³⁹ APT, zb. kart., sygn. 714/I, s. 203. Zob. C. Niebuhr, *Reisebeschreibung nach Arabien und andern umliegenden Ländern*, cz. 1, Kopenhaga 1774. Książka stanowiła owoc ekspedycji badawczej, na której czele stanął jej autor, wyśłanej w 1761 r. przez króla Danii i Norwegii Fryderyka V Oldenburskiego w celu przeprowadzenia badań archeologicznych na Bliskim Wschodzie. Zob. Karsten Niebuhr, http://pl.wikipedia.org/wiki/Karsten_Niebuhr; oraz Carsten Niebuhr's *Reisebeschreibung nach Arabien und andern umliegenden Ländern*, t. 1, <http://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/niebuhr1774abd1> (data dostępu: 3 II 2020).

7. J. B. Homann, plan Kopenhagi, z atlasu J. J. Haselaua; APT, zb. kart., sygn. 714/I, s. 213–214. Fot. T. Tylicka

sadeurs qui sont et ont ete a Constantinpl.- grave par / J. G. Thelot”. – Die eilfte Tafel enthaelt einem grün ab- / dructen Grundris von Constnpl – 22 Blatt. Eben dergleichen hat Hr. Niebuhr im ersten Theil seiner / Reisebeschreibung geliefert Sub Nō: III (1774) / Vom Constantinopolischen Canal steht eine schöne Charte / in Pococki’s Beschreibung des Morgenlands⁴⁰ im 3 Band Nō 62 [W 1771 r. pozyskane zostały następujące znakomite miedzioryty pod tytułem: Zajmująca kolekcja rozmaitych widoków Turcji, narysowana z natury przez B. de G., dedykowanych ich ekscelencjom panom ambasadorom, którzy przebywali lub przebywają w Konstantynopolu, wyrytowana przez J. G. Thelota. Jedenasta tablica zawiera odbity w zieleni plan Konstantynopola, [razem są] 22 tablice. Tenże sam [plan] zamieścił pan Niebuhr w pierwszej części swego opisu podróży pod nr. 3 (1774). Piękna mapa Kanału Konstantynopolskiego [Bosforu] występuje w opisie Orientu autorstwa [Richarda] Pocockiego, 3 tomy, nr 62]⁴¹.

⁴⁰ Mowa o dziele: R. Pococki, *Beschreibung des Morgenlandes und einiger andern Länden*, Erlangen 1771.

⁴¹ APT, zb. kart., sygn. 714/I, s. 189.

Przy mapie Kopenhagi [il. 7] widnieje natomiast następujący komentarz:

*Von Copenhagen findet man einen großen Grundris und / Prospect nebst vielen dergleichen von andere Städten in Daenemark in Pontoppidans Schauplatz (Schaubühne) / des alten und neuen Daenemarks. Bremen [1]730 in 4. / der neue Dänischen Atlas von Pontoppiden ist 1773 noch nicht fertig gewesen, doch sind neue und gute Chatren dazu gestochen worden. Die Kön[igliche] Societat der Wiss[enschaften] gab schon 1766 auf / einem Bogen im größten Format eine von Caspar Wessel⁴² trigonome / tisch aufgenommene u[nd] gezeichnete, und von Quist gestochene Charte F [dopisek pod tekstem F von den Amt Copenhagen] / heraus, welche die größte Genauigkeit hat. Sie gibt von der / Insel Seland 4 zusammenhängende Bogen im größten Format heraus. / Der erste 1768 bildet das nordöstliche Viertel und der zweite von 1770 das südöstliche Viertel ab. Mehr Blätter sind noch nicht fertig. Alles ist an dieser Charte schön [Odnosnie do Kopenhagi, można odnaleźć wielki plan i widok, między wieloma podobnymi odnoszącymi się do innych miast w Danii, w prezentacji (pokazie) starej i nowej Danii Pontoppidansa, wydanej w Bremie w 1730 r. w *quarto*. Nowy atlas duński Pontoppidansa w 1773 r. nie był jeszcze gotowy, ale nowe i dobre mapy do niego zostały już wyrytowane. Królewskie Towarzystwo Naukowe w 1766 r. wydało na arkuszu w największym formacie [tj. *plano*] mapę w ujęciu i wyrysowaniu trygonometrycznym przez Caspara Wessela, wyrytowaną przez Quista [w dopisku – mapa rejonu Kopenhagi], która wykazuje wielką dokładność. Oddaje ona w czterech uzupełniających się arkuszach wyspę Zelandię w największym formacie [*plano*]; pierwszy, z 1768 r., ukazuje północno-wschodni kwartał, drugi, z 1770 r., południowo-wschodni kwartał, pozostałe arkusze nie są jeszcze gotowe. Wszystko jest na tej mapie piękne]⁴³.*

Najwięcej obiektów zawartych w atlasie *Tabularum topographicarum* związanych jest z Gdańskiem oraz z Toruniem, co oczywiste ze względu na to, że Haselau zamieszkiwał w nich przez długie lata i znał je z autopsji. Toruńskie obiekty, zamieszczone w czwartym tomie, były już wcześniej przedmiotem opracowania⁴⁴. Gdańskie plany i panoramy oraz seria 50 barwnych rytowanych widoków autorstwa Matthaeusa Deischa z lat 1761–1765 wypełnia prawie połowę drugiego tomu atlasu⁴⁵. Z miast na terenie obecnej Polski na uwagę zasługują mapy Szczecina, Warszawy i Wrocławia. Plan stolicy Rzeczypospolitej został opatrzony przez Haselaua dłuższym, bardzo pochlebnym komentarzem:

In C.[hristian] C.[ay] L.[orenz] Hirschfeld „Theorie der Garten Kunst”⁴⁶ 1785 im 5ten Th[eil] (d.[er] letzten) / steht eine Nachricht sub Nō IX von den Gärten in Pohlen, die dem H.[och] V.[erehrten] / H.[ochweisen] D.[omino] [Samuel Luther] von Geret (Senator der freien und unmittelbaren Stadt Thorn u.[nd] derselben vormaliger Resident zu Warschau, ein feiner Gehlerter und Freund der Gehlerten)⁴⁷ von dem Churf[ürstlichen] Sächs[ischen] Architekt Herrn Zug in Warschau verschaffet, u.[nd] hie u.[nd] da mit / einigen Nachrichten vermehret hat. Beträgt 21 Gr[oß] Quart Seiten. – (P[ro] M.[emoriam] dieses / Werk, das aus 5. Gr[oß] Quart Bänd[en] besteht u.[nd] 1785 geschlossen ist, hat vortrefliche Kupfer von / Geysler, – der letzte B.[and] allein 48 – alle eingedruckt – [nadpisane: doch auch] Quart Blätter u.[nd] 1. selb[ständige] Bogen [W Teorii sztuki ogrodów Christiana Caya Lorenza Hirschfelda z 1785 r., w 5. tomie, ostatnim, pod nr. 9 zamieszczony jest opis ogrodów w Polsce, dedykowany wielce czcigodnemu i wielce oświeconemu Panu [Samuelowi Lutrowi] Geretowi, senatorowi wolnego i niezależnego miasta Torunia i jego byłemu rezydentowi w Warszawie, znakomitemu uczonemu i przyjacielowi uczonych, sporządzony przez książęcego saskiego architekta pana [Bogumiła] Zuga w War-

⁴² Caspar Wessel (1745–1818), duńsko-norweski matematyk i kartograf.

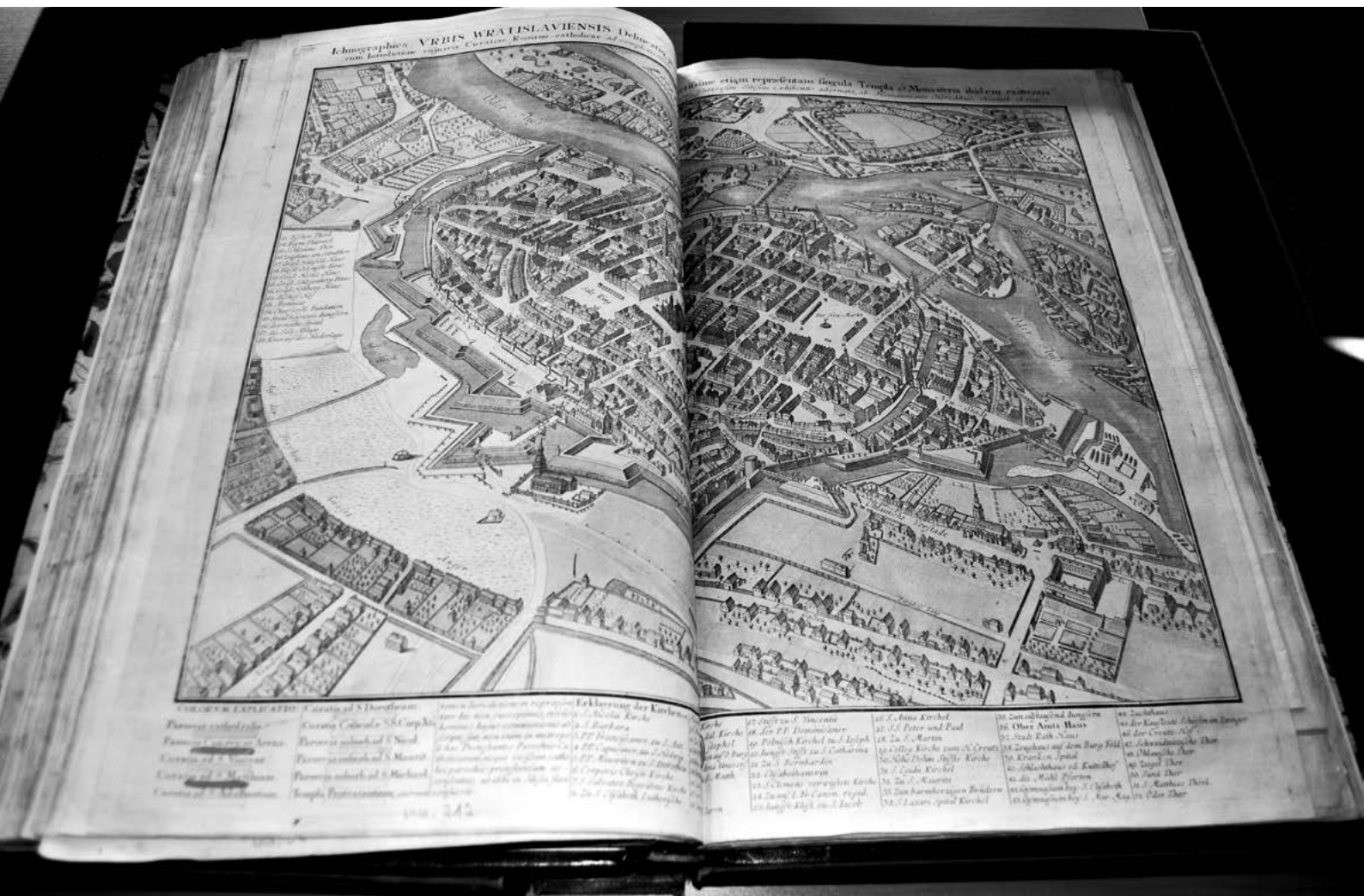
⁴³ APT, zb. kart., sygn. 714/I, s. 211.

⁴⁴ Zob. T. Tylicka, J. Tylicki, *op. cit.*, *passim*.

⁴⁵ APT, zb. kart., sygn. 714/II; zob. T. Tylicka, J. Tylicki, *op. cit.*, aneks źródłowy 2, s. 125–126. Autorzy niniejszego tekstu przygotowują oddzielną publikację dotyczącą widoków Gdańska w kolekcji pastora Haselaua.

⁴⁶ Zob. Ch. C. L. Hirschfeld, *Theorie der Gartenkunst*, t. 5, Leipzig 1785. Rozdział poświęcony ogrodom polskim – *ibidem*, s. 293–313. Zob. http://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/hirschfeld_1785/0001/thumbs (data dostępu: 3 II 2020).

⁴⁷ Haselau przytoczył tu przypis zamieszczony w książce Hirschfelda. Por. przyp. 46.

8. J. B. Homann, plan Wrocławia z 1752 r.; APT, zb. kart., sygn. 714/I, s. 158-159. Fot. T. Tylicka

szawie, tu i tam okraszony opowieściami, o objętości 21 stron formatu wielkiego *quarto*. Dla pamięci – dzieło, które składa się z pięciu tomów w formacie wielkiego *quarto* i zostało ukończone w 1785 r., zawiera znakomite miedzioryty Geysera, jedynie w samym ostatnim tomie – 48 sztuk. Większość wdrukowana jest w tekst, ale są też całostronicowe przedstawienia, a nawet jeden samodzielny arkusz].

Poniżej dalszy ciąg adnotacji:

Bernoulli's „Reisen”⁴⁸. VI. B[and] p[agina] 87. folgende. Ich muß gestehen, daß wenn Berlin unendlich mehr / schön gebaute Bürgerhäuser aufzuweisen hat, als Warschau, diese Stadt hingegen zum / wenigsten eben so viel Gebäude die man Palläste

⁴⁸ Zob. J. Bernoulli, *Reisen durch Brandenburg, Pommern, Preussen, Curland, Russland und Polen*, Lipsk 1779-1780. Johann III Bernoulli (1744-1807), szwajcarski astronom, matematyk i podróżnik. Był też bibliofilem, w 1778 r. zwiedził Bibliotekę Zaluskich w Warszawie, po której oprowadzał go J. D. Janocki, autor dzieła *Lexicon derer itztlebenden Gelehrten in Polen*, t. 1-2, Wrocław 1755. Dzieło to posiadał w swoim księgozbiore Bernoulli, obecnie jest ono własnością Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu (sygn. 307201. 8A 155c, 1). Zob. J. Kozłowski, *Leksykon współczesnych uczonych polskich Jana Daniela Janockiego*, „Studia i materiały z Dziejów Nauki Polskiej. Seria A” t. 15 (1980), s. 26; zob. też J. Bernoulli, *Podróż po Polsce (1778)*, [w:] *Polska stanisławowska w oczach cudzoziemców*, t. 1, oprac., wstęp W. Zawadzki, Warszawa 1963.

heißen darf, zählen kann, als / das viel größere Berlin. [Podróże [Johanna] Bernoulliego – szósty tom, s. 87 i następne. Mużę nalegać, że o ile Berlin posiada nieskończenie więcej kamienic mieszczkańskich niż Warszawa, to ostatnie miasto może się jednak wykazać taką samą ilością budowli, które powinno się nazywać pałacami, niż znacznie większy Berlin].

W tym miejscu przypis F, poniżej dalszy ciąg tekstu:

P[ro] M.[emoriā] Ende des Jahres 1779 ist ein neuer Plan von W[arschau] auf einem Folio Bogen in der Gröllschen / Buchhandlung /: für 16 g[old] g[u]l[den]:/ heraus gekom[m]en. Mich[ael] Keyl hat ihn K.[upfer] gestochen [Dla pamięci: w końcu 1779 r. ukazał się nowy plan Warszawy na arkuszu w formie *folio*, wydany przez [Michała] Grölla w cenie 16 dukatów, rytował go w miedzi Michael Keyl].

U dołu, przy literze „F” przypis:

In den besten Gegenden der Stadt vornemlich auf der Neustadt prangt Warschau / mit einer Menge schöner Palläste die mich in Erstaunen gesetzt hat [W najlepszych okolicach miasta, zwłaszcza na Nowym Mieście, Warszawa błyszczy pewną ilością pięknych pałaców, która wprawiła mnie w zdumienie]⁴⁹.

Przy mapie budowli warszawskich (*Plan de la Ville / de Varsovie / dedié / A. S.[a] M.[ajesté] Auguste III...*)⁵⁰ Haselau dołączył ponadto oddzielne dwie kartki z odręcznie spisanyimi pałacami i ich przynależnością do poszczególnych rodzin, zatytułowane *Anweisung der Zahlen*, z numeracją arabską od 1 do 49 oraz wykazem kościołów (numery od 50 do 86), jak również spisem pięciu bram miejskich, z numeracją literową od A do E.

W pierwszym tomie *Tabularum topographicarum* są również dwie ilustracje ukazujące Wrocław, uwzględnione na pozycji 29 i 31a spisu zawartości pierwszego tomu; jedną z nich stanowi podkolorowany plan miasta wykonany przez Homanna w 1752 r. [il. 8], drugą jest składany potrójnie miedzioryt z panoramą miasta i legendą, autorstwa Haffnera⁵¹ [il. 9].

Nie mogło zabraknąć w atlasie Haselaua ilustracji Lipska, w którym spędził on lata studiów; są nimi plany i panoramy miasta i okolic (Harzwald), zamieszczone w trzecim tomie atlasu. Ponadto spośród miast na terenie Niemiec, odwiedzonych przez pastora po studiach w celu uzupełnienia edukacji, znalazły się w kolekcji dwa prospekty Jeny (w tym jeden podwójny, kolorowany), plan Getyngi oraz aż pięć planów i widoków Hamburga, w tym plan podbarwiony akwarelą, wydany przez Homanna⁵². W tej partii zbioru zamieścił Haselau następujący dopisek:

Hamburg's Annehmlichkeit hat H[err] Willebrand⁵³ / beschrieben. 1772. 8. / Es kommen auch viele Beschreibungen einzelner ge- / genden von Hamburg in dem „Hamburgischen / Patrioten” vor: Drei Theile. [1]728–30. 8. / Auch sind neue Hamburger Prospecte vor verschiedenen / Künstlern in Leipzig, Crucius, Liebe etc. gestochen / worden, die H[err] Willebrand / besorgt hat. Sie sind / als eine Fortsetzung von denen anzusehen die Drazowa⁵⁴ geliefert hat. [Przyjemności Hamburga opisał pan Willebrand w 1772 r. (octavo). Opisy poszczególnych rejonów Hamburga pojawiają się także w czasopiśmie „Hamburski Patriota”, trzy części w octavo, wydawane w latach 1728–30. Nowe widoki Hamburga zo-

⁴⁹ APT, zb. kart., sygn. 714/IV, s. 212–213.

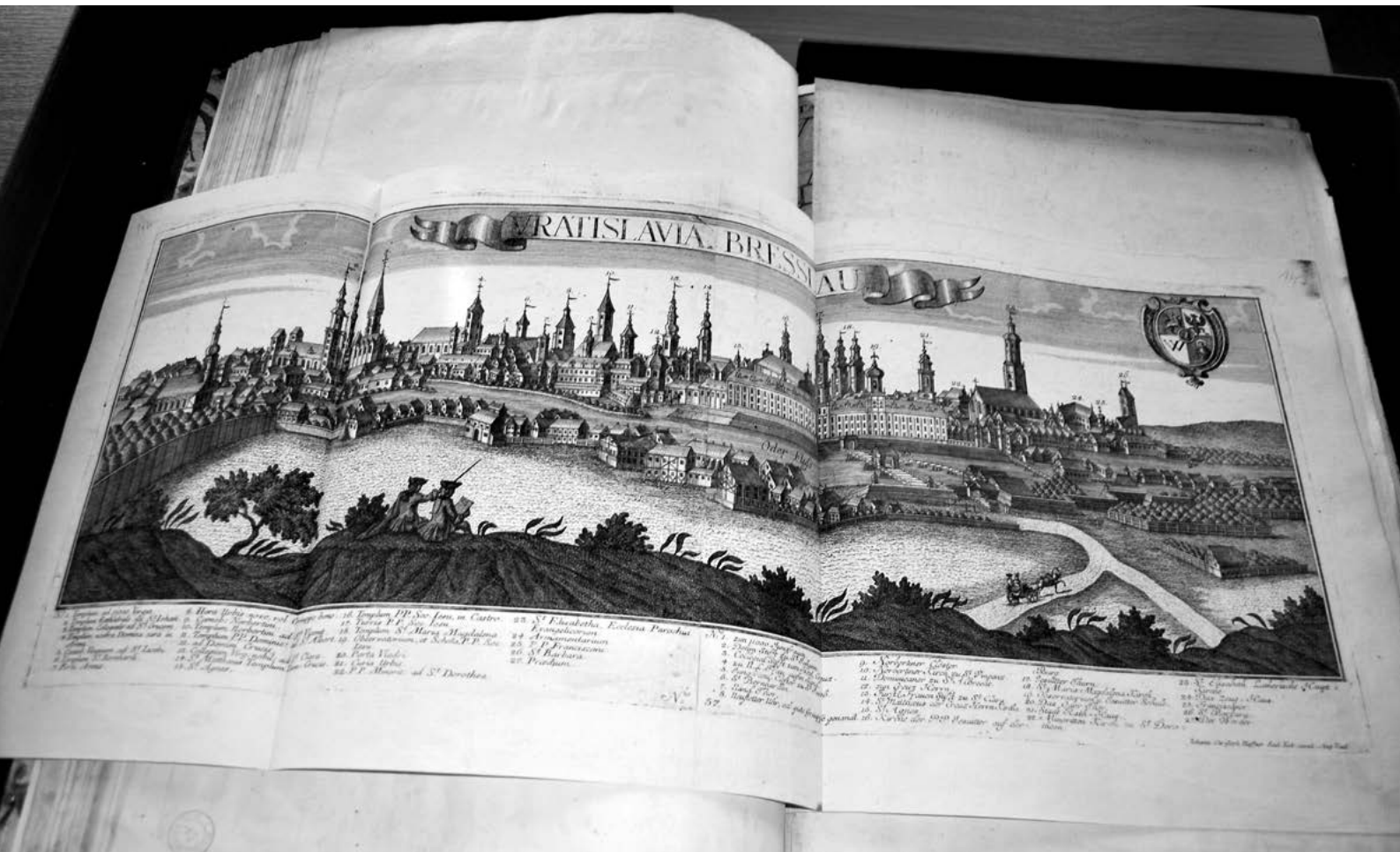
⁵⁰ *Ibidem*.

⁵¹ APT, zb. kart., sygn. 714/I, s. 146–147. Zob. T. Tylicka, J. Tylicki, *op. cit.*, aneks źródłowy 1, s. 124–125. W spisie zawartości tomu 1 atlasu w poz. 29 odnotowano: „Breslau im Prospect. Augsp.[urg]”, a w poz. 31ª podano jedynie „Breslau”. Dalszy, zapewne późniejszy dopisek, sporządzony mniejszymi literami, informuje: „[Poz.] 53. Sive 31ª Breslau. in Grundriss und Prospect. Seutter”. W atlasie nie ma jednak obecnie żadnego widoku Wrocławia wykonanego przez tego autora.

⁵² APT, zb. kart., sygn. 714/II–III, *passim*; zob. też T. Tylicka, J. Tylicki, *op. cit.*, aneks źródłowy 2 i 3, s. 127–129.

⁵³ Zob. J. P. Willebrandt, *Hamburgs Annehmlichkeiten von einem Ausländer beschreiben*, Hamburg 1772, s. 293.

⁵⁴ David Johann Martin de Drazowa (1720–1757), niemiecki rytownik, wykonał m. in. kilka sztychów Hamburga.

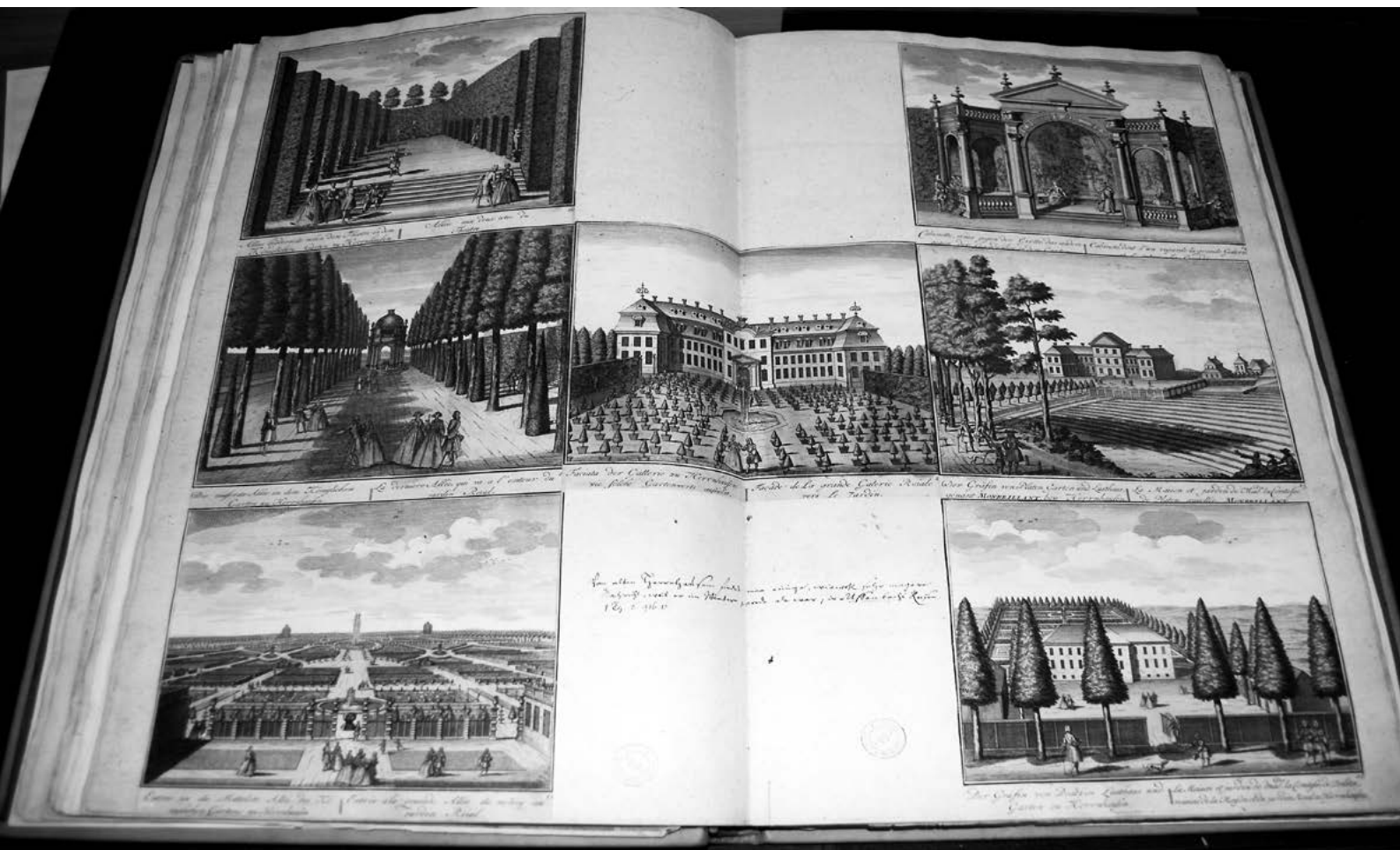
9. J. Ch. Haffner, panorama Wrocławia; APT, zb. kart., sygn. 714/I, s. 146-147. Fot. T. Tylicka

stały także wrytowane przez różnych artystów w Lipsku, Cruciusa, Liebego itd., o co zatroszczył się pan Willebrand. Należy je traktować jako ciąg dalszy tych, które dostarczył Drazowa].

Haselau z upodobaniem kolekcjonował także prospekty innych miast Rzeszy Niemieckiej, dlatego obok wzmiankowanych wcześniej miast w atlasie odnajdziemy ilustracje Bremy, Erfurtu, Frankfurtu nad Menem, Halle, Hanoweru, Drezna i okolic (Pillnitz, Miśnia), Karlowych Warów (Karlsbadu), Kolonii, Norymbergi, Magdeburga, Mannheimu, Monachium, Moritzburga, Naumburga, Philippsburga, Ratzybony (Regensburga), Strzałowa (Stralsundu), Strasburga, Ulm i Wismaru. Przy okazji prezentacji 16 barwionych widoków królewskiej posiadłości w okolicach Hanoweru [il. 10], pojawia się krótka adnotacja rękopiśmienna o charakterze bibliograficznym:

*Vom alten Herrenhausen findet man einige, wie wohl sehr magere / Nachricht, weil er im Winter gerade da war, in v[on] Uffenbachs Reisen*⁵⁵. / 1 Th[eil] s. 416-17 [O dawnym Herrenhausen można odnaleźć pewne, dość ubogie wiadomości, ponieważ autor był tam akurat zimą, w *Podróżach* von Uffenbacha, część pierwsza, s. 416-17].

⁵⁵ Jest to odniesienie do książki Z. C. von Uffenbacha *Merkwürdige Reisen durch Niedersachsen, Holland und Engelland. Erste Theil mit Kupfern* (Frankfurt-Leipzig 1753). Zob. http://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb11253140_00007.html (data dostępu: 22 II 2020).

10. Prospekt z budowlami rezydencji królewskiej pod Hanowerem z atlasu J. J. Haselaua; APT, zb. kart., sygn. 714/III, s. 52-53. Fot. T. Tylicka

Sporo miejsca autor kolekcji poświęcił stolicom europejskim; wśród wcześniej wzmiankowanych: Berlina, Konstantynopola, Kopenhagi i Warszawy, na kartach atlasu przemierzamy w kolejności alfabetycznej przestrzeń od Belgradu, przez Bratysławę (pod dawną nazwą Pressburg), Hagę, Lizbonę, Londyn, Madryt, Paryż, Pragę, Rzym, Sztokholm, po Wiedeń. Nie budzi zdziwienia fakt, że ze względu na piękno, urok okolicznego krajobrazu i nasycenie zabytkami Haselau chętnie kolekcjonował także widoki miast włoskich; w zbiorze oprócz kilku planów i widoków Rzymu napotykamy na panoramy Cremony, Genui, Florencji, Livorno, Loreto, Mediolanu, Neapolu, Trydentu (pod nazwą Trient) i Triestu⁵⁶. Rycinie przedstawiającej wybuch Wezuwiusza w 1767 r., z drukowanym objaśnieniem, towarzyszy komentarz toruńskiego pastora, sporządzony w ostatnich latach jego życia:

1785 – Die Wilterung war in d[en] ersten Tagen des M[onats] / Merz so außerordentlich daß alle unsere / Gebirge mit einer großen Menge Schnee / bedeckt sind. Der Vesuv bietet jetzt den außerordentlichsten u[nd] wunderbarsten Anblick / dar. Mitten durch den weißen Schnee / sieht man eine feuerige Lava in größerer / Menge, als sonst, hervorströmen, so daß / 2 einander entgegengesetzte Elemente / gleichsam mit einander zu scherhen schein[en]. / Viele Fremde u[nd] Einheimische kom[m]en in / Menge heraus – daß Phaenomen so / nahe wie möglich zu sehen [1785 r. – przedwiośnie

⁵⁶ APT, zb. kart., sygn. 714/I-IV, passim.

w pierwszych dniach miesiąca marca było tak niezwykle, że wszystkie nasze góry przykrywała wielka ilość śniegu. Wezuwiusz przedstawia teraz sobą najdziwniejszy i najcudowniejszy widok; miejscami pomiędzy białym śniegiem widać ognistą lawę w wielkiej ilości, wypływającą jak zwykle, tak że dwa przeciwstawne żywioły wydają się zlewać. Wielu obcych i miejscowych przychodzi tłumnie, ażeby ten fenomen obejrzeć tak blisko, jak to tylko możliwe]⁵⁷.

Na kartach atlasu są również widoki innych, dobranych dość dowolnie miejsc, jak np. Jasnej Góry w Częstochowie czy Timișoary (pod węgierską nazwą Temesvár) w Rumunii. Trzy plany ukazują Petersburg, a obok nich autor kolekcji umieścił panoramy kilku miast spoza Europy, w tym podbarwiane widoki miast perskich oraz Jerozolimy w Azji, a nawet Bostonu i Filadelfii w Ameryce. Nie brak też planów i map innych bardziej lub mniej egzotycznych miejsc: Sycylii, Malty, Gibraltaru, Korfu oraz cieśniny Dardanele. Swego rodzaju osobliwość w pierwszym tomie *Tabularum topographicarum* stanowi odrębny rysunek Kanału Bydgoskiego⁵⁸ z 1773 r., wykonany być może przez samego kolekcjonera i uzupełniony jego dopiskami. Kilka innych rysunków z atlasu zaginęło, wśród nich dwa „piękne” widoki góry Athos w Grecji, trzy plany Gdańska oraz widoki Chełmna, Chojnic i Tucholi⁵⁹. Inne, związane z Toruniem rysunki, wycięte z atlasu w 1914 r. w celu wykonania zabiegów konserwatorskich i rozproszone, udało się autorom niniejszego tekstu odnaleźć jako pojedyncze obiekty, przechowywane obecnie w różnych tekach zbiorów kartograficznych toruńskiego archiwum⁶⁰.

Oddzielną grupę ilustracji z atlasu Haselaua stanowią mapy związane z działaniami wojennymi i bitwami prowadzonymi w XVIII stuleciu. Ukazują one zmagania cesarza Karola VI z turecką armią, np. teatr wojenny pod Belgradem z przelomu 1716/1717 r., dalej obóz wojskowy Bendery w Mołdawii (1710 r.), bitwę w prowincji Hennegau (Hainaut) w Belgii – pod Malplaquet i pod Bavay (1709 r.), oblężenie Gdańska przez wojska rosyjsko-saskie w 1734 r., cesarski obóz wojskowy pod Głogowem, czy też potyczkę, jaka miała miejsce 5 X 1716 pod Kowalewem niedaleko Torunia, pomiędzy oddziałami wojsk królewskich a oddziałem konfederatów tarnogrodzkich (rysunek). Jest również plan bitwy pod Połtawą z 1709 r. i obozu wojennego wojsk rosyjskich oraz tureckich nad Prutem w Mołdawii z 1711 r., a także mapa wojenna okolic Stralsundu z 1715 roku. Z kolekcji pastora pochodzi ponadto rysunek piórkiem, przedstawiający starcie pod Bierzgowem koło Torunia pomiędzy wojskami rosyjskimi a konfederatami barskimi, datowane na 13 VI 1769. Rysunek ten wycięty został z atlasu w 1914 r. i jest obecnie przechowywany w oddzielnej tece zbiorów kartograficznych APT⁶¹.

Księgozbiór Haselaua wraz z kolekcją map i rycin wystawiono na licytację w rok po śmierci pastora, jesienią 1792⁶². Część woluminów zakupił właściciel ziemski i bibliofil Konstanty Kruszyński, zasilając nimi zbiory biblioteki pałacowej w Nawrze pod Toruniem (później przeszły one na własność rodziny Szczanieckich). Po II wojnie światowej książki te trafiły do Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu, inne zaś, zakupione przez Bibliotekę Rady Miasta Torunia – do Książnicy Kopernikańskiej w Toruniu. Atlas *Tabularum topographicarum*, nabyty wraz z tymi ostatnimi, w końcu XIX w. przekazany został wraz z innymi dokumentami do miejskiego archiwum; już wówczas był skatalogowany jako dzieło czterotomowe⁶³. Stworzony przez Haselaua atlas, określony przez dawniejszych badaczy mianem „sztucznego”⁶⁴, mieści dziś – poprzez zdumiewające bogactwo zgromadzonych w nim cennych materiałów – większość zasobów kartograficznych i ikonograficznych Archiwum Państwowego w Toruniu⁶⁵.

⁵⁷ APT, zb. kart., sygn. 714/III, s. 221.

⁵⁸ APT, zb. kart., sygn. 714/I, s. 162–164.

⁵⁹ Zob. T. Tylicka, J. Tylicki, *op. cit.*, s. 39.

⁶⁰ Zob. przyp. 32.

⁶¹ APT, zb. kart., sygn. 905, teka 203. Więcej na temat rysunku – zob. T. Tylicka, J. Tylicki, *Georg Friedrich Wilhelm Rüdiger – kilka uwag na temat proveniencji rysunku „Bitwa pod zamkiem w Bierzgowie” i innych prac jego autorstwa*, „Rocznik Toruński”, t. 43 (2016).

⁶² Zob. I. Imańska, *Toruńskie aukcje...*, s. 26.

⁶³ Zob. *Katalog der Rathsbibliothek zu Thorn*, Thorn 1896, s. 52.

⁶⁴ H. Piskorska, *Zbiory kartograficzne archiwum miasta Torunia*, Toruń 1938, s. XIV.

⁶⁵ Świadczą o tym sygnatury zawarte w katalogu cytowanym w poprzednim przypisie.

Słowa kluczowe

Johann Jacob Haselau, atlas, kolekcja, ryciny, rysunki, plany, zbiory kartograficzne, XVIII wiek

Keywords

Johann Jacob Haselau, atlas, collection, prints, drawings, plans, cartographic collections, 18th century

Teresa Tylicka, teresa.tylicka13@gmail.com, ORCID: 0000-0002-8298-9742

Graduate of the Faculty of Conservation and Museology of the Faculty of Fine Arts of the Nicolaus Copernicus University in Toruń, independent researcher, with interests focused on art and collecting in Toruń and Chełmno Land.

Jacek Tylicki, jaca@umk.pl, ORCID: 0000-0001-6923-9333

Employee of the Department of Art and Culture History of the Nicolaus Copernicus University in Toruń, specializing in the history of early modern art in the Baltic Region and Northern Europe (especially painting, drawing, graphics).

Summary

TERESA TYLICKA, JACEK TYLICKI (Nicolaus Copernicus University in Toruń) / An 18th century virtual journey through time and space. Pastor Johann Jacob Haselau from Torun and his collection

The text discusses the collection of Johann Jacob Haselau (1736–1791), a long-time pastor in the Old Town Evangelical Community of Torun, a member of a narrow circle of local Lutheran intellectuals and an avid bibliophile. Compiled by this clergyman, a collection of prints and drawings, maps and plans, panoramas and views of cities, preserved almost complete in the State Archive in Torun in four volumes bound in 1774, testifies to his extensive geographical and historical interests. The atlas under the title *Tabularum topographicarum secundum seriem alphabeticam dispositarum collectio quinque voluminibus comprehensa Thorunii* contains successive representations of towns with names in alphabetical order from A to Z in four preserved volumes; the fifth volume has probably been dispersed. After Haselau's death his collection was put up for auction in 1792. Cartographic works and vedute, accompanied by numerous handwritten erudite comments by the collector, create an image of an enthusiast spending time with his treasures, which substituted for his actual journeys made in his youth and prevented later by his numerous duties and progressive illness.